

**ԿԵՐՊԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ
ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ.
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի գիտական
քարտուղար, քաղաքական ինստիտուտների և
գործընթացների ամբիոնի դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
Թուրքիայի բաժնի վարիչ,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ*
levhovsa@gmail.com

*Բանալի բառեր – Թուրքիա, «Արդարություն և
զարգացում» կուսակցություն, զինվորականություն, պաշտպանական համակարգ, ինստիտուցիոնալ ինքնություն, գաղափարախոսություն, կերպափոխում, արտաքին ու անվտանգային քաղաքականություն:*

Հոդվածում քննվում են թուրքական զինվորականության հավաքական ինքնության կերպափոխման և իսլամականացման միտումները, պաշտպանական համակարգի աննախադեպ վերածնունդի ազդեցությունը բանակի ինստի-

տուցիոնալ ինքնության վրա: Ռազմական հեղաշրջման ծախողված փորձից հետո Էրդողանը լայն թափով սկսեց անվտանգային ու պաշտպանական ոլորտում էական փոփոխություններ իրականացնել, որոնց հետևանքով այդ ողջ համակարգը դրվեց նախագահի ինստիտուտի վերահսկողության ներքո: Սրան զուգահեռ՝ Էրդողանը սկսեց բանակում արժեքային ու գաղափարախոսական վերածնունդների ակտիվ քայլեր ձեռնարկել՝ ձգտելով զինվորականությանը բերելու սեփական գաղափարախոսական ազդեցության ոլորտ: Այս ամենը ոչ միայն ամբողջովին չեզոքացնում է բանակի՝ նախկինում արժեքային կողմնորոշիչներով իշխանություններին հակակշռելու ավանդական գործառույթը, այլև արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության ոլորտում ազատում սեփական ինքնության ու գաղափարախոսական նախապատվություններով տարածաշրջանային ռեզիլիենտի ձգտող Էրդողանի ձեռքերը:

Թուրքիան իր արտաքին և տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացման հարցում ներկայումս առանցքային նշանակություն է տալիս ուժային գործոնին՝ ուղղակի և անուղղակի ռազմական միջամտությունները դարձնելով իր արտաքին և տարածաշրջանային քաղաքականության շարժիչ ուժը Լիբիայից մինչև Հարավային Կովկաս: Ռեզիլիենտիզմն ու միլիտարիզմը, ագրեսիվ հոետորաբանությունը դարձել են Թուրքիայի ռազմաքաղաքական վարքագիծը պայմանավորող հիմնական գործոնները: Միջազգային համակարգային գործոններից բացի՝ Թուրքիայի անվտանգային ու տարածաշրջանային քաղաքականության վրա էական ազդեցություն ունեն միավորային/ներքին մակարդա-

կում տեղի ունեցող գործընթացները: Ուստի այդ գործընթացների ու գործոնների վերհանումը հնարավորություն կտա ավելի լավ հասկանալու Թուրքիայի արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության հիմքում ընկած ներպետական մակարդակի գործոնները:

Վերջին տասնամյակում թուրքական բանակն ու պաշտպանական համակարգը էական վերափոխումների ենթարկվեցին, որոնք ընդգրկեցին ռազմատեխնիկական-կրթականից մինչև կազմակերպա-կառուցվածքային ոլորտները: Նոր թափով շարունակվում էր ռազմաքաղաքացիական փոխհարաբերությունների արմատական վերանայման գործընթացը, ինչի հետևանքով զինված ուժերը՝ որպես ինստիտուտ, և զինվորականությունը՝ որպես հավաքական սուբյեկտ, զրկվեցին պետության ներքին ու արտաքին քաղաքական գործընթացներում իրենց ունեցած դերակատարության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական լծակներից: Այդ վերափոխումների շրջանակներում ընթանում է նաև բանակի ու զինվորականության գաղափարախոսական «վերամշակման» գործընթաց, ինչն իր ուղղակի և անուղղակի ազդեցությունն է ունենում այդ երկրի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության վրա: Խոսքը վերաբերում է զինվորականության ու բանակի հավաքական ինքնության և դրա առանցքային բաղադրիչ աշխարհիկության վերափոխմանը՝ իսլամականացմանը, երբ իսլամը՝ որպես գաղափարախոսական-արժեքային համակարգ, ներթափանցում է բանակ գործող վարչակարգի խրախուսման ու պարտադրման հետևանքով: Էրդողանական Թուրքիայի դոմինանտ գաղափարախոսական ա-

ռանցքն իսլամական ազգայնականությունն է, և մասնագիտական քննարկումներում Թուրքիայի իսլամականացման ու դրա հետևանքով պետական ինքնության կերպափոխման թեման այսօր առավել քան արդիական է:

Զինվորականությունն ու գլխավոր շտաբը (այսուհետ՝ ԳՇ) հանրապետական Թուրքիայում ավանդաբար համարվել են քեմալիզմի կրողն ու այդ արժեքային համակարգի երաշխավորը՝ կանխելով և թույլ չտալով դրանից շեղումներ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Իսկ աշխարհիկությունն առանցքային այն բաղադրիչն էր, որի վրա հիմնված էր պետության ու հասարակության արդիականացումը: Աշխարհիկությունը, որի վրա էլ ձևավորված էր զինվորականության ինստիտուցիոնալ ինքնությունը, ամրագրված «կարմիր գիծ» էր թուրքական զինվորականության համար, որը հատելը լրջագույն հետևանքներ էր ունենում: Զինվորականությունն աշխարհիկության պահպանումը ձևակերպել էր որպես ազգային անվտանգության ապահովման անհրաժեշտ պայման³³⁵: ԳՇ-ն բավական հետևողական էր բանակում իսլամական գործոնի ազդեցությունն ամեն կերպ թույլ չտալու հարցում: Իրեն համարելով քեմալական ազգային պետության հիմնադիր ու խնամակալ՝ հատկապես 1960 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո բարձրագույն զինվորականությունը վճռականորեն էր տրամադրված կանխելու իսլամական տարրերի ներթափանցումները զինված ուժեր³³⁶,

³³⁵ Տե՛ս **Hülya Arik**, Secular risk governance and the Turkish military's battle with political Islam, 1980s-2000s, "Security Dialogue", 2018, 49 (4), էջ 307-310:

³³⁶ Տե՛ս **Hakan Yavuz, Rasim Koc**, The Gulen Movement vs. Erdoğan: The Failed Coup, Turkey's July 15th coup: what happened and why / edited by M. Hakan Yavuz and Bayram Balci, The University of Utah Press, 2018, էջ 79:

մասնավորապես երբ ինստիտուցիոնալացվեցին քեմալիզմն ու զինվորականության դերակատարությունը պետության մեջ³³⁷: Հսկվում էին զինվորական անձնակազմի նույնիսկ անձնական տիրույթն ու գործունեությունը, և քեմալական ազգային ուղեգծից շեղումների դեպքում սպաները հեռացվում էին բանակից: Հեռացվում էին նույնիսկ այն սպաները, որոնց կանայք կրոնական գլխաշոր էին կրում³³⁸: Իսլամական հետադիմականությունը սահմանելով որպես պետության համար ազգային անվտանգության խնդիր՝ զինվորական հրամանատարությունը հետևողականորեն մաքրագտումներ էր իրականացնում սպայական կազմում, երբ բացահայտվում էին վերջիններիս կրոնամետ մոտեցումներն ու կապերը իսլամական միաբանությունների հետ³³⁹: Այս կերպ թուրքական զինվորականությունն ապահովում էր իր քեմալական հավաքական ինքնությունն ու արժեքային միասնականությունը, նաև սրանից բխող քաղաքական ազդեցիկ դերակատարությունը: Զինվորականության ու բանակի ինստիտուցիոնալ ինքնավարությունն ապահովում էր նաև վերջինիս ինստիտուցիոնալ ինքնությունը:

«Արդարություն և զարգացում» կուսակցության (այսուհետ՝ ԱԶԿ) կառավարման տարիներին աստիճանաբար սահմանափակվեց զինվորականության քաղաքական ազդեցիկ դերակատարությունը, չեզոքացվեց ԳՇ-ի ազդեցիկ ինք-

³³⁷ Տե՛ս **Fatih Çağatay Cengiz**, Turkey: The Pendulum between Military Rule and Civilian Authoritarianism, Leiden/Boston: Brill, 2020, էջ 49:

³³⁸ Տե՛ս **Jenny White**, Muslim Nationalism and the New Turks, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2013, էջ 61:

³³⁹ Տե՛ս **Serdar Gülener**, **S. Hüseyin Öztürk**, İtiraflarda Fetö'nün devlete sizması (Askeriye, Mülkiye, Adliye), SETA yayınları, İstanbul, 1 Baskı, 2018, էջ 35:

նավարությունը: Անշուշտ, 2009-2010 թթ. կարելի է համարել ԱԶԿ-ի կողմից իր իշխանության հիմքերի ամրապնդման շրջան, երբ ընթանում էր աշխարհիկ-քեմալական շրջանակների ու կադրերի դուրսնղման գործընթաց՝ դրանք փոխարինելով ԱԶԿ-ամետ և իսլամամետ տարրերով: Այդ շրջանում էր նաև, որ բանակի հրամանատարությունը բավականին բարդ իրավիճակում էր՝ ներգրավված լինելով դատական գործընթացներում: Իսկ արդեն 2016 թ. ձախողված ռազմական հեղաշրջումն ազատեց Էրդողանի ձեռքերը՝ իսլամականացման օրակարգն անարգել նաև բանակին թեւադրելու համար: Պաշտպանական համակարգում և բանակում տեղի ունեցան այնպիսի աննախադեպ վերափոխումներ, որոնք նախկինում հնարավոր չէր անգամ պատկերացնել: Անվտանգային-պաշտպանական ողջ համակարգը վերածնվեց նախագահական կառավարման համակարգի տրամաբանությամբ՝ ամբողջությամբ դրվելով նախագահ Էրդողանի վերահսկողության տակ: Իշխանությունների օրակարգը լուսաբանող մամուլն ու վերլուծական շրջանակները զինված ուժերում և պաշտպանական համակարգում իրականացվող լայնամասշտաբ վերակազմավորումների համատեքստում ընդգծում էին նաև բանակի արժեքային վերափոխման անհրաժեշտության հանգամանքը՝ նշելով, որ Թուրքիայի մուսուլման հասարակությունը քեմալիստ չէ, որ զինված ուժերն ու պետությունն էլ պարտադրված քեմալիստական սկզբունքներով ու հիմքերով զարգանան: Քեմալական արժեքաբանության վրա հիմնված բանակը որակվում էր որպես «կեղծ դիմագծի և ճշմարտանման բռնության վրա

հիմնված կայսրություն»³⁴⁰: Իշխանություններին սպասարկու մամուլն ու հրապարակախոսներն անցան գործի, ինչն էլ ավելի էր «լեգիտիմացնում» էրդողանական տեսլականը: Իշխանամետ մամուլն ակտիվորեն սկսեց առաջ մղել բանակը ներկայիս Թուրքիայի սոցիալ-հասարակական, մշակութային իրողությունների, այն է՝ իսլամականության համատեքստում դիտարկելու հրամայականը: Զինվորականության դերակատարության թուլացման և 2016 թ. ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո վերջինիս ինքնավարությանն ու ազդեցիկությանը հասցված կործանարար հարվածից հետո էրդողանը համարեց, որ հասունացել է զինված ուժերն իր նախապատվություններին, առաջնահերթություններին ու գաղափարական կողմնորոշումներին համապատասխան վերաձևելու ժամանակը: Էական վերաձևման ենթարկվեց ռազմակրթական համակարգը, սկսեց աճել իսլամական հայացքներ ունեցող և կրոնական կենսակերպ վարող ռազմական կուրսանտների թիվը:

2016 թ. վերացվեց «իմամ-հաթիփ» դպրոցների շրջանավարտների՝ ռազմաուսումնական հաստատություններ ընդունվելու կոշտ արգելանքը, ինչը, փաստորեն, կրոնական սպասավորներ պատրաստող դպրոցների շրջանավարտների համար սպայական առաջխաղացում ունենալու դռներ բացեց³⁴¹: Սրանով վերացավ թուրքական բանակի

³⁴⁰ **Kenan Alpay**, TSK'dan tasfiye edilecekler listesi, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/kenan-alpay/tskdan-tasfiye-edilecekler-listesi-15988.html> (մուսնք՝ 09.10.2021).

³⁴¹ Տե՛ս **Bakan Fikri Işık**: İmam hatipliler de TSK'ye girecek, <http://www.birgun.net/haber-detay/bakan-fikri-isik-imam-hatipliler-de-tsk-ye-girecek-122146.html> (մուսնք՝ 09.10.2021):

համար զգայուն հարցերից մեկը համարվող և մշտապես կիրառված արգելանքը: Էրդողանը ոչնչացրեց բանակի կարևորագույն տաբուներից մեկը: Դեռևս մի քանի տարի առաջ զինվորականությունը կոշտ էր արձագանքում նման լուրերին և ընդդիմանում նման հնարավորությանը, քանի որ նա կկորցնե՞ր աշխարհիկության պահապանի իր կերպարը և թուրքական բանակի ու զինվորականության կրոնականացման (իսլամականացման) ճանապարհ կբացե՞ր³⁴²: Վերացվեց բանակում կրոնական գլխաշորի արգելանքը, ըստ որի՝ ԳՇ-ում, հիմնական զորատեսակներում և այլ ստորաբաժանումներում ծառայող, ինչպես նաև ռազմաուսումնական հաստատություններում ուսանող կանայք կարող են կրոնական գլխաշոր կրել³⁴³: 2021 թ. հանրապետության ռազմական ակադեմիայի պատմության մեջ առաջին անգամ կրոնական գլխաշորով առաջին կին սպան ավարտեց ակադեմիան և դիպլոմն ստացավ անձամբ ԳՇ պետից³⁴⁴: Հիշենք, որ դեռ 1-2 տասնամյակ առաջ բանակից հեռացվում էին այն զինվորականները, որոնց ընտանիքի անդամներից գլխաշոր կրողներ էին լինում: Էլ չասած, որ կարող էին պետական հաստատությունում գլխաշորով կնոջ հետ լինչի դատաստան տեսնել կամ ցուցադրաբար արհամարհել երկրի առաջին տիկնոջը, ով գլխաշոր էր կրում:

³⁴² Տե՛ս **Metin Gurcan**, Turkish military faces secularism test, <https://www.al-monitor.com/originals/2016/05/turkey-military-entry-ban-religious-school-graduates.html> (մուսնք՝ 09.10.2021):

³⁴³ Տե՛ս TSK'da başörtü yasağı kalktı, <http://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/sondakika-tskda-basortu-yasagi-kalkti-1694055/> (մուսնք՝ 09.10.2021):

³⁴⁴ Տե՛ս Kara Harp Okulu tarihinin ilk başörtülü subayı: Müberra Öztürk, <https://www.yenisafak.com/gundem/kara-harp-okulu-tarihinin-ilk-basortulu-subayi-muberra-ozturk-3690077> (մուսնք՝ 09.10.2021):

Թուրքական մամուլում տեղեկություններ հայտնվեցին Էրդողանի նախաձեռնությամբ զինված ուժերում նաև «մասսայական աղոթքների» նախկինում եղած արգելանքի վերացման մասին³⁴⁵: 2020 թ. վերացվեց դեռևս 1960 թ. ռազմական հեղաշրջման հետևանքով չեղարկված «կրոնական սպայության» ինստիտուտի արգելանքը: Բոլոր զորատեսակներում սկսեց ներդրվել, այսպես կոչված, «գումարտակային իմամների» ինստիտուտը, ինչը ենթադրում է կրոնական սպաների առկայություն բանակում՝ որպես բարոյական, արժեքային, դաստիարակչական ու խորհրդատվական գործառույթներ իրականացնող զինվորականներ: Իշխանություններին սպասարկող իսլամական պարբերականը, որը երկար ժամանակ ապահովում էր «գումարտակային իմամների» լոբբինգը, ոգևորությամբ ազդարարեց իր և «արդարության հաղթանակի» մասին³⁴⁶: 2021 թ. վերացվեց զինված ուժերի անձնակազմի (սպայական, ենթասպայական) համալրման հարցում հետադիմականության (կրոնականության) հետ երբևէ առնչություն չունենալու պարտադիր պայմանը, իսկ սպայական ու ենթասպայական արագացված կուրսերի ուղեցույցներից հանվեց Աթաթյուրքի անունը³⁴⁷: Հիշենք, որ կրոնականության հետ զինվորականի փոքրիշատե կապի բացահայտումը նշանակում էր վերջինիս «պրոֆեսիոնալ վախճան»:

³⁴⁵ Տե՛ս TSK'da cemaatle namaz kilma yasađi kalkti,

<http://www.memurlar.net/haber/501790/> (մուսը՝ 09.10.2021):

³⁴⁶ Տե՛ս 60 yıl sonra 'Din Subaylığı' müjdesi, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/60-yil-sonra-din-subayligi-mujdesi-1465167.html> (մուսը՝ 09.10.2021):

³⁴⁷ Տե՛ս **Öztürk**: ASTTASAK ve SUTASAK yönergelerinden Atatürk adı tamamen çıkarildi, <https://www.politikyol.com/ozturk-asttasak-ve-sutasak-yonergelerinden-ataturk-adi-tamamen-cikarildi/> (մուսը՝ 09.10.2021):

2021 թ. ապրիլին պաշտոնաթող 103 ծովակալներ իշխանություններին ուղղված քննադատական հայտարարություն տարածեցին, ինչը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց իշխանական շրջանակներում: Հայտարարության մեջ նաև զգուշացվում էր Սահմանադրության հիմնարար արժեքներից չեղվելու մասին, ինչն առաջին հերթին վերաբերում էր երկրի աշխարհիկ կարգերին³⁴⁸: Հայտարարության առանցքում քենալիզմի՝ Աթաթյուրքի նախանշած ուղուց շեղվելու շուրջ անհանգստությունն էր և, մասնավորապես, «զինված ուժերի և ռազմածովային ուժերի՝ Աթաթյուրքի ուղուց հեռացած լինելն ի ցույց դնելու ջանքերի» դատապարտումը: Զինվորականությունը հայտարարությամբ առանցքային էր համարում նաև «ռազմածովային ուժերի անձնակազմի դաստիարակումը Աթաթյուրքի սկզբունքներին ու հեղափոխությանը համապատասխան»³⁴⁹: Այդ հայտարարությունը պաշտոնաթող զինվորականության՝ երկրում իսլամականացման միտումների շուրջ բողոքի ձայնն էր, քանի որ էրդողանը ոչ միայն էական վերաձևումների է ենթարկել քենալական արտաքին քաղաքականության սկզբունքներն ու մոտեցումները, այլև խարխլել է քենալիզմի ու աշխարհիկության հիմքերը՝ երկիրը մղելով իսլամականացման ուղեծիր: Բարձրաստիճան զինվորականների այդ հայտարարությունը բացահայտորեն փաստում էր զինված ուժերի իսլամականացման

³⁴⁸ St' u Emekli amirallerden Montrö ve sarikli amiral bildirisi, https://www.sozcu.com.tr/2021/gunun-icinden/emekli-generallerden-montro-ve-sarikli-amiral-bildirisi-6352482/?utm_source=gozdenkacmasin_anasayfa&utm_medium=free&utm_campaign=gozdenkacmasin (մուտք՝ 09.10.2021):

³⁴⁹ Նույն տեղում:

միտումների մասին: Քեմալիստական-աշխարհիկ շրջանակներում և վերլուծական քննարկումների ժամանակ հաճախ է բարձրաձայնվում «թուրքական բանակի պակիստանացման վտանգի», աշխարհիկությունից դեպի իսլամականացում դրսևորումների մասին³⁵⁰:

Թուրքիայում հասարակական, սոցիալ-մշակութային, արժեքային կերպափոխումներն այս կամ այն կերպ իրենց անդրադարձն են ունենում զինվորականության ինքնության ու ռազմական մշակույթի վրա, սոցիալ-մշակութային և գաղափարախոսական տիրապետող արժեքներն առավել դյուրին են թափանցում բանակ, քանի որ վերջինս զրկվել է իր ինքնավարությունից և դրանից բխող հակազդման լծակներից: Իսկ Էրդողանը, բնականաբար, ամեն ինչ անում է՝ իր արժեքային-գաղափարախոսական ազդեցության դաշտ բերելու զինվորականությանն ու զինված ուժերը՝ բանակում սոցիալական ինժեներիայի համար ապահովելով իսլամի «գործիքայնացումը»:

Ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո պաշտպանական համակարգում իրականացվեցին կառուցվածքային, օրենսդրական ու կադրային լայնամասշտաբ փոփոխություններ, որոնք, նախագահի լիազորությունների ավելացմանը զուգահեռ, բանակի նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու և անմիջապես նախագահի կողմից աննախադեպ լծակներ ու լիազորություններ ստանալու հնարավորություններ տվեցին: Սրանք աննախադեպ փոփոխություններ էին,

³⁵⁰ St'u Montrö Bildirisiyle Yeniden Gündeme Gelen 'Cübbeli ve Sarikli Amiral' Hakkında Neler Biliniyor?, <https://onedio.com/haber/montro-bildirisiyle-yeniden-gundeme-gelen-cubbeli-ve-sarikli-amiral-hakkinda-neler-biliniyor-974659?ref=slider4> (մուտք՝ 09.10.2021):

որոնք էականորեն կերպափոխեցին Թուրքիայի պաշտպանական համակարգը: Իշխանությունները բանակն իրենց նախապատվությամբ վերափոխելու համար հսկայական ջանք են գործադրել: Բավական խիստ զննության են ենթարկվում սպայական առաջխաղացման ենթակա զինվորականները, ինչի իրավասությունն ու պարտականությունը դրվել են Էրդողանի հավատարիմ հենարանի համբավ ունեցող Հ. Ֆիդանի ղեկավարած Ազգային հետախուզական կազմակերպության (MIT) վրա: Զննության նպատակը հակաէրդողանական սպաների առաջխաղացման բոլոր հնարավորությունները կանխելն է: Ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո բարձրագույն հրամկազմի մաքրազտումներն այդ հարցում տվեցին իրենց արդյունքը: Նախագահական կառավարման համակարգին համապատասխանեցման նպատակով զինված ուժերի անձնակազմի մասին օրենքում կատարված փոփոխությունները լայն լիազորություններ տվեցին Էրդողանին, մասնավորապես՝ կադրային հարցում միջամտությունների առումով, ինչպիսիք են, օրինակ, սպաների ծառայության ժամկետների երկարաձգման, կրճատման, բանակից հեռացնելու լիազորությունները³⁵¹: Վերջին տարիներին գնալով ավելանում է քաղաքացիական բուհերից պայմանագրային ծառայության անցնող սպաների թիվը բանակում, ինչը բերում է քաղաքական ու արժեհամակարգային բազմազանության, քանի որ բանակն էր առավելապես ռազմական կրթության միջոցով «ստանդարտիզաց-

³⁵¹ St'u TSK'daki terfi ve atamalarda düzenleme... Bir üst rütbeye atamalar Cumhurbaşkanlığı tarafından yapılacak, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tskdaki-terfi-ve-atamalarda-duzenleme-bir-ust-rutbe-ata-malar-cumhurbaskani-tarafindan-yapilacak-40891755> (մուտք՝ 09.10.2021):

նում» երիտասարդ սպայակազմը: Բանակի սպայակազմի հիմքը կազմող ռազմական ակադեմիաների շրջանավարտ-սպաների թիվը վերջին 5 տարիներին էականորեն նվազել է՝ 90 %-ից հասնելով 60 %-ի, ինչը պայմանավորված է առավել-լապես քաղաքացիական հաստատություններից պայմանագրային ծառայության անցնող սպաների թվի աճով³⁵²: 2016 թ. հեղաշրջման փորձից հետո մեծ հնարավորություն տրվեց իսլամամետ իշխանություններին մաքրագտումների հետևանքով բանակից հեռացված սպաներին փոխարինելու գաղափարական-արժեքային կողմնորոշիչներով իրենց հարմար ու հավատարիմ զինվորականներով՝ ապահովելով նրանց հետագա առաջխաղացումը³⁵³:

Բանակում կադրային նշանակումները և առաջխաղացումները, որոնք իրականացվում են իշխանությունների ուժեղ վերահսկողությամբ, կատարվում են քաղաքական նկատառումներով, որպեսզի իշխող կուսակցությունը մեծացնի հսկողությունը, բանակը դարձնի իր հենարանն ու հավատարիմ գործիքը, ինչը հանգեցնում է զինվորականության՝ էրդողանական օրակարգով քաղաքականացմանը: Այս գործընթացներն իրենց ազդեցությունն են ունենում

³⁵² St' u **Metin Gurcan**, A snapshot of the blackbox: a 2015 survey of the Turkish officer corps, "Turkish Studies", 2018, Vol. 19, No. 1, էջ 111:

³⁵³ Նշվածի վառ օրինակներից էր ծովակալի կոչման արժանացած և ռազմածովային մատակարարման հրամանատարի պաշտոնում նշանակված Մ. Սարրի դեսպը, երբ 2021 թ. լուրջ աղմուկ բարձրացրեց իսլամական թարիքաթներից մեկում իր այցի ժամանակ «կրոնական համազգեստով» արված նրա լուսանկարը (տե՛ս Tarikat evine giden Tuğamiral Sari 'sözleşmeli subay' olarak başlamış, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/tarikat-evine-giden-tugamiral-sari-sozlesmeli-subay-olarak-baslamis-1825057> (մուսը՝ 09.10.2021), Tekkedeki amiral ortaya çıktı, <https://www.veryansintv.com/tekkedeki-amiral-ortaya-cikti> (մուսը՝ 09.10.2021)):

թուրքական բանակի ու զինվորականության պրոֆեսիոնալ պատրաստության վրա, ինչը երկարաժամկետ հեռանկարում կարող է լրջորեն դրսևորվել, ինչի մասին բարձրաձայնում են նաև թուրքական փորձագիտական շրջանակներում:

Զինվորականության դերի նվազումը, ինստիտուցիոնալ ինքնավարության չեզոքացումը, տոտալ մաքրագտումներն ու գաղափարախոսական մշակումը, ինչպես նաև ներպետական զսպման ու հակակշռման համակարգի վերացումը հնարավորություն տվեցին Էրդողանին լիակատար վերահսկողություն սահմանելու զինվորականության ու բանակի նկատմամբ: Նաև հենց սրանով պայմանավորված՝ Էրդողանի տարածաշրջանային քաղաքականությունը դարձավ ավելի անկանխատեսելի ու ագրեսիվ: Պաշտպանական համակարգի վերածնունդը, անվտանգային որոշումների կայացման մոնոպոլիզացիան նախագահական ինստիտուտի ձեռքում, երկրում հակակշիռների ու փոխզսպումների համակարգի կազմաքանդումը, զինվորականության քաղաքական դերակատարության չեզոքացումն ու նրա գաղափարական վերամշակումների գործընթացն իրենց ուղղակի ազդեցությունն ունեցան Էրդողանական արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության ուղեգծի վրա: Էլիտայի գաղափարական ու ինքնության գործոններով պայմանավորված ագրեսիվ, ծավալապաշտական ու ռիսկային անվտանգային քաղաքականության իրացումը համակարգային կաշկանդող գործոններ այլևս չունեն: Ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո կառավարության կողմից զինված ուժերում ձեռնարկված հեղափոխական քաղաքացիականացման գործընթացով այլևս չի ճանաչվում զինվորականության նախկինում ու-

նեցած «ինքնավար տիրապետությունը», և շարունակաբար փորձ է արվում չեզոքացնելու այն: Այս նոր ժամանակաշրջանում արմատախիլ են արվում սոցիալ-մշակութային նորմերը, որոնցով զինվորականությունը ներարկվել էր հանրապետության ստեղծումից հետո³⁵⁴: Հ. Յավուզը նկատում է, որ 2016 թ. ռազմական հեղաշրջման ձախողված փորձը էրդողանն օգտագործեց ոչ միայն իր մենիշխանության մեծացման, այլև պետության ու դրա ինքնության վերածնունդի համար³⁵⁵: Հեղաշրջման փորձը պետության կառուցվածքային, սոցիալ-քաղաքական և գաղափարական վերածնունդների ու դրանց անկաշկանդ ընթացքն ապահովելու աննախադեպ հնարավորություններ ընձեռեց էրդողանին: Զգուշավորության ու ռիսկային իրավիճակներից խուսափողականության վրա հիմնված քեմալական ռազմավարական մշակույթը³⁵⁶ փոխակերպվեց ռևիզիոնիստական ու ծավալապաշտական, կայսերական ժառանգությունից բխեցվող ագրեսիվ ռազմավարական մշակույթի:

Զինվորականության դիրքերի թուլացմամբ ԱԶԿ-ն իրեն ավելի ուժեղ զգաց և համախմբեց իր ներուժը ինչպես երկրում, այնպես էլ միջազգային հարթակում: Նա կարողացավ նախաձեռնել գործընթացներ, այդ թվում՝ արտաքին քաղաքականության ոլորտում, որոնք նախկինում մերժված

³⁵⁴ Տե՛ս **Metin Gürcan**, Never again! But how? State and the Military in Turkey after July 15, Istanbul Policy Centre at Sabanci University, April 2017, էջ 12, http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2017/04/Never-Again_Metin-Gurcan.pdf (մուտք՝ 09.10.2021):

³⁵⁵ Տե՛ս **Hakan Yavuz**, Understanding Turkish secularism in the 21st century: a contextual roadmap, “Southeast European and Black Sea Studies”, 2019, Vol. 19, No. 1, էջ 18:

³⁵⁶ Տե՛ս **Malik Mufti**, Daring and Caution in Turkish Foreign Policy, “Middle East Journal”, Winter, 1998, Vol. 52, No. 1, էջ 32-50:

էին³⁵⁷: Զ. Օնիշի դիտարկմամբ՝ ավանդական քեմալական արտաքին քաղաքականության իսթեբլիշմենթը լուսանցք մղվեց ԱԶԿ-ի իշխանության կոնսոլիդացիայով, ինչը երկրում ուժային վերաբաշխման հետևանք էր³⁵⁸: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հարցերի մեկ այլ մասնագետի՝ Բ. Փարքի գնահատմամբ՝ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգն արտացոլում է հենց ԱԶԿ-ի բնույթը, որի իսլամական, պոպուլիստական ու ավտորիտար ձգտումներն ավելի արագ ու պարզորոշ դրսևորվեցին զինվորականության ու քեմալական բյուրոկրատական համակարգի՝ քաղաքական լուսանցքում հայտնվելուց հետո³⁵⁹:

Տ. Ալարանտան նկատում է, որ ԱԶԿ-ի և էրդողանի տեսլականի վրա հիմնված «միսիոներական արտաքին քաղաքականությունը» կապված է միջազգային թատերաբեմում Թուրքիայի նոր՝ ավելի պրոակտիվ դերակատարության հետ, բայց և այնպես ենթադրում է ավելին, քան արտաքին քաղաքականության արդի վերածնունդը կամ աշխարհում նրա տեղի ու դերի վերասահմանումը. այն ենթադրում է պետության ինքնության վերասահմանում³⁶⁰: Վերափոխված միջազգային համակարգը և թուրք-իսլամական ազգային

³⁵⁷ Տե՛ս **Henry J. Barkey**, *The evolution of Turkish foreign policy in the Middle East*, TESEV, 2012, էջ 3, http://tesev.org.tr/wpcontent/uploads/2015/11/The_Evolution_Of_Turkish_Foreign_Policy_In_The_Middle_East_EN.pdf (մուտք՝ 09.10.2021):

³⁵⁸ Տե՛ս **Ziya Öniş**, *Turkey and the Arab Revolutions: Boundaries of Regional Power Influence in a Turbulent Middle East*, "Mediterranean Politics", 2014, Vol. 19, No. 2, էջ 215:

³⁵⁹ Տե՛ս **Burak Bilgehan Özpek, Nebahat Tanriverdi Yaşar**, *Populism and foreign policy in Turkey under the AKP rule*, "Turkish Studies", 2018, Vol. 19, No. 2, էջ 202:

³⁶⁰ Տե՛ս **Toni Alaranta**, *National and State Identity in Turkey: The Transformation of the Republic's Status in the International System*, London: Rowman & Littlefield, 2015, էջ 100:

ինքնության վերաիմաստավորումն ու ամրապնդումը ստեղծեցին պետության ինքնության կերպափոխման նպաստավոր պայմաններ³⁶¹: Հատկապես 2011 թվականից սկսած՝ ԱԶԿ կերպափոխումը իսլամական ազգայնականության հանգեցրեց ոչ միայն երկրի բուռն իսլամականացման, այլև դրա ներթափանցման արտաքին քաղաքականության գաղափարական ոլորտ, որում ձևավորվում էին Անկարայի անվտանգային ընկալումներն ու դրանց արձագանքները³⁶²: Թ. Օղուզլուն կարևորում է գաղափարախոսության և անվտանգության միջև կապը՝ նշելով, որ անվտանգային ընկալումները ձևավորվում են գաղափարական ազդեցության ներքո, այսինքն՝ կախված են նրանից, թե ինչպես են էլիտաները մեկնաբանում և ըմբռնում անվտանգային շահերը³⁶³: Ըստ այդմ՝ 2000-ական թվականներից հետո Թուրքիայի Հանրապետության անվտանգային «հիմնադիր մտածողությունը», որը խարսխված էր արևմտականության, աշխարհիկության ու արտաքին քաղաքական զգուշավորության վրա, սկսեց փոփոխության ենթարկվել: ԱԶԿ-ական անվտանգային մտածողությունը Թուրքիան դիտարկում է ոչ թե հնից ամբողջովին կտրված, այլ օսմանյան ժառանգության շարունակականությունը կրող քաղաքական միավոր: Անվտանգային այդ մտածողության համաձայն՝ Թուրքիայի արտաքին ու անվտանգային շահերը մեկնաբանվում են ոչ միայն զուտ ա-

³⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

³⁶² Տե՛ս **Şevket Ovali, İlkim Özdikmenli**, Ideologies and the Western Question in Turkish Foreign Policy: A Neo-classical Realist Perspective, “All Azimuth”, 2020, Vol. 9, No. 1, էջ 120:

³⁶³ Տե՛ս **Tarik Oğuzlu**, Türkiye'nin güvenlik kültürünün oluşumunda ideolojinin önemi, <http://antalyaekspres.com.tr/yazi/prof-dr-tarik-oguzlu/turkiye%E2%80%99nin-guvenlik-kulturunun-olusumunda-ideolojinin-onemi/95508> (մուտք՝ 09.10.2021):

նատոլիական, այլև Օսմանյան կայսրության աշխարհագրական լայն տարածքի և դրանցում Թուրքիայի պատմական պատասխանատվության ու դերակատարության շրջանակներում³⁶⁴:

Ինչպես ցույց տվեցին զարգացումները, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը դարձավ հակամարտածին ու սպառնալից, երբ ԱԶԿ-ն գերակայություն հաստատեց արտաքին քաղաքականության ոլորտում որոշումների կայացման մեխանիզմում³⁶⁵՝ անձնակենտրոն ավտորիտար կառավարման հաստատմամբ կազմաքանդելով հակակշիռների ու փոխզսպման ներպետական համակարգը:

Ներկայիս Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի մեծացումն ապահովող կայսերական ժառանգությունն ու ինքնությունը անհրաժեշտ են դարձնում նաև ազգային շահի վերասահմանումը, ինչը հակադրվում է քեմալական աշխարհաքաղաքական պատկերացումներին: Ներկայումս նեոսոմանականների տեսլականում Թուրքիան չի ներկայացվում որպես սովորական ազգ-պետություն, այլ որպես մեծ պատմական տարածքի միջուկ-երկիր, որն ունի այդ տարածքում առաջնորդության և պատմական պատասխանատվության առաքելություն³⁶⁶: Աշխարհաքաղաքական նոր ինքնությունն ու պատկերացումները ոչ միայն դնում են ազգային շահի վերաձևակերպման պահանջ՝ արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության նոր հրամայականներով, այլև ձևակեր-

³⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶⁵ Տե՛ս **Burak Bilgehan Özpek**, նշվ. աշխ., էջ 208-209:

³⁶⁶ Տե՛ս **Igor Torbakov**, Neo-Ottomanism versus Neo-Eurasianism?: Nationalism and Symbolic Geography in Postimperial Turkey and Russia, “Mediterranean Quarterly”, June, 2017, Vol. 28, No. 2, էջ 141-142:

պում ռևիզիոնիստական աշխարհաքաղաքականության նոր մոտեցում հարևան տարածաշրջաններում: Եթե քեմալիստական ազգայնականությունը Թուրքիայի տարածքը մեկնաբանում էր պաշտպանողական տեսանկյունից՝ որպես հայրենիք, որն ազատագրվել էր և դեռ պետք է պաշտպանվեր արտաքին ու ներքին թշնամական անվերջանալի դավադրություններից, ԱԶԿ-ական ազգայնականությունն այդ նույն աշխարհագրությունը դիտարկում է առավելապես հավակնոտ դիրքերից՝ որպես մշակութային ու քաղաքական կենտրոն, որից պետք է տարածվի Թուրքիայի քաղաքական ազդեցությունը հարևան տարածաշրջաններում³⁶⁷: ԱԶԿ-ական ռևիզիոնիզմը կարող ենք սահմանել որպես նախկին ստատուս-քվոյի ավանդական արտաքին քաղաքականության մերժում, միջազգային ու տարածաշրջանային կարգի վերափոխմանը միտված քաղաքականություն, որը կհամապատասխանի Թուրքիայի վերածնակերպված ազգային շահերին ու տեսլականին, տարածաշրջանային հեգեմոնիայի ձգտումներին ու հավակնություններին:

Այսպիսով՝ բանակին վերագրվում է նաև քաղաքակրթական ու արժեքային նոր «առաքելություն», ինչը դուրս է քեմալական «թուրքական հայրենիքի» պաշտպանության պատասխանատվության սահմաններից ու ընկալումներից: Այս համատեքստում կարող ենք դիտարկել Ա. Դավութօղլուի այն մոտեցումը, որ օսմանյան ժառանգության տեր լինելն անհիմաստ է դարձնում Թուրքիայի համար պաշտպանական

³⁶⁷ Տե՛ս **Cenk Saraçoğlu, Özhan Demirkol**, Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey Under the AKP Rule: Geography, History and National Identity, “British Journal of Middle Eastern Studies”, 2015, Vol. 42, No. 3, էջ 312:

մտածողությունը, և անհնար է զուտ իր սահմանների ներսում պաշտպանության ընկալումն ու պլանավորումը: Օսմանյան պատմական այդ ժառանգությունն ամեն պահ կարող է իր տարածքից դուրս Թուրքիայի միջամտությունների կամ ներգրավման անհրաժեշտություն առաջացնել³⁶⁸: Սրանով Դավութօղլուն դեռ վաղուց իր տարածքից դուրս Թուրքիայի ռազմական հնարավոր միջամտությունների ու ծավալապաշտական ռազմավարության տեսական հիմքն էր ապահովում: 2020 թ. Արցախի դեմ ադրբեջանա-թուրքական լայնամասշտաբ ագրեսիայի նախաշեմին Էրդողանը հայտարարեց, որ «իրեն է վերապահվում Կովկասում օսմանյան առաքելության շարունակումը», որով, փաստորեն, հիշեցնում էր 1918 թ. օսմանյան բանակի ռազմական արշավն Անդրկովկաս³⁶⁹ դրանով նախանշելով Կովկասում ոչ միայն ազդեցության հաստատման ու ամրապնդման, այլև ադրբեջանական կողմի հաղթանակի ապահովման իր «առաքելության» կատարումը: Էրդողանը հաստատեց 2015 թ. իր այն հայտարարությունը, որ «եթե Թուրքիան 1990-ականների սկզբներին հզոր լիներ, ինչպես այսօր, Լեռնային Ղարաբաղում պատերազմ չէր լինի», այսինքն՝ թույլ չէր տրվի ադրբեջանական կողմի պարտությունը³⁷⁰: 2021 թ. նոյեմբերին, խոսելով 44-օրյա պատերազմում Թուրքիայի և նրա նախա-

³⁶⁸ Տե՛ս **Ahmet Davutoglu**, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul: Küre yayinlari, 2001, էջ 56:

³⁶⁹ Տե՛ս **Pietro Shakarian, Artyom Tonoyan**, *Nagorno-Karabakh: Turkey Instigates An Old War With Older Ambitions*, *The National Interest*, October 13, 2020, <https://nationalinterest.org/feature/nagorno-karabakh-turkey-instigates-old-war-older-ambitions-170644?page=0%2C1> (մուտք՝ 09.10.2021):

³⁷⁰ Տե՛ս **Ərdöğən**: *Türkiyə 90-ci illərin əvvəllərində güclü olsaydı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də olmazdı*, <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2374737.html> (մուտք՝ 09.10.2021):

գահ Էրդողանի չափազանց մեծ դերակատարության մասին, Իլիամ Ալիևը վերահաստատեց վերոնշյալը, որ «եթե պատերազմի ընթացքում Թուրքիան այլ առաջնորդ ղեկավարելիս լիներ, Անկարան այդչափ խիզախ որոշումներ չէր կարող կայացնել»³⁷¹:

Իշխանություններն ակտիվորեն քայլեր են ձեռնարկում բանակն ու զինվորականությանն իրենց արժեքային ու գաղափարախոսական դաշտ բերելու ուղղությամբ, ինչն ամբողջովին կչեզոքացնի բանակի՝ նախկինում արժեքային կողմնորոշիչներով իշխանություններին հակակշռելու իր ավանդական գործառույթը: Սա էլ արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության ոլորտում ազատում է Էրդողանի «ձեռքերը»՝ իր ինքնութենական ու գաղափարախոսական կողմնորոշիչներով արտաքին-անվտանգային քաղաքականության իրականացման հարցում ապահովելով զինված ուժերի անարգել գործիքայնացումը: Զինվորականության և անվտանգության համակարգի նկատմամբ լիակատար վերահսկողությունը, հակակշռման մեխանիզմի կազմաքանդումը մեծացնում են Էրդողանի ուժային և ռևիզիոնիստական տարածաշրջանային ագրեսիվ քաղաքականության հնարավորությունները: Այն, ինչը նախագահ Օզալին չհաջողվեց, իսկ Էրբաքանը ձախողեց, վճռականորեն իրականացնում է Էրդողանը, որի համար չափազանց մեծ նշանակություն ունի Օզալի և Էրբաքանի թողած քաղաքական ժառանգությունը:

³⁷¹ Zaferin nişanesi Füzuli'den güçlü mesaj, <https://www.yenisafak.com/dusuncegunlugu/zaferin-nisanesi-fuzuliden-guclu-mesaj-3710509> (մուտք՝ 09.10.2021).

ЛЕВОН ОВСЕПЯН

*Научный секретарь Ереванского государственного
университета, доцент кафедры Политических
институтов и процессов,
Заведующий отделом Турции Института
востоковедения НАН РА,
кандидат исторических наук, доцент*

**ТРАНСФОРМАЦИИ СРЕДИ ТУРЕЦКИХ ВОЕННЫХ И В
ОБОРОННОЙ СФЕРЕ: ВОПРОСЫ ИДЕНТИЧНОСТИ И
ИДЕОЛОГИИ**

Резюме

В статье анализируются тенденции трансформации и исламизации коллективной идентичности турецких военных, влияние беспрецедентных реорганизаций системы обороны на институциональную идентичность армии. После неудавшегося военного переворота Эрдоган начал осуществлять существенные изменения в сфере безопасности и обороны, в результате чего вся система перешла под контроль института аппарата президента. Параллельно с этим, Эрдоган стал проявлять активные шаги по идеологической и ценностной обработке армии, пытаясь вовлечь военных в поле своего идеологического влияния. Все это, несомненно, не только полностью нейтрализует традиционную во всей

республиканской истории Турции функцию армии по уравновешиванию гражданских властей, исходя из ценностно-идеологических соображений, но и освобождает руки Эрдогана в области внешней политики и политики безопасности, который, исходя из своих идеологических предпочтений, стремится к региональному ревизионизму.

***Ключевые слова:** Турция, партия “Справедливость и развитие”, военные, оборонная система, институциональная идентичность, идеология, трансформация, внешняя политика и политика безопасности.*

LEVON HOVSEPYAN

Scientific Secretary of Yerevan State University,

Associate Professor of the Chair of Political

Institutions and Processes,

Head of the Department of Turkey of the Institute of

Oriental Studies of the National Academy of Sciences

of the Republic of Armenia,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

TRANSFORMATIONS OF THE TURKISH MILITARY AND

DEFENSE SECTOR: ISSUES OF IDENTITY AND

IDEOLOGY

Summary

The article analyzes the collective identity transformation and Islamization trends of the Turkish

military, the influence of the unprecedented reshaping of the defense sector on the institutional identity of the Turkish Armed Forces. After the 15 July failed coup Erdogan launched a new wave of the radical reshaping of the security and defense sectors, subjugating it under the full control of the Presidency. In parallel, Erdogan took active steps in army's value-based and ideological spheres, striving to bring the military under his own ideological domain. All this not only fully neutralised TAF's previously influential and unquestionable role in checking the civilian authorities but also gave Erdogan free-hands in conducting revisionist and irredentist regional policy based on his identity and ideological preferences.

***Key words:** Turkey, Justice and Development Party, the military, defense sector, institutional identity, ideology, transformation, foreign and security policy.*